

prof. zw. dr hab. Wojciech Chlebda
Instytut Sławistyki Uniwersytetu Opolskiego

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr Aleksandry E. Starzyńskiej
„SYBERIA w polskim i СИБИРЬ w rosyjskim językowym obrazie świata”
napisanej pod kierunkiem doc. dr hab. Iwany Dobrotowej
(Olomouc 2019)

Recenzowana rozprawa jest obszernym (238 stron, w tym 195 stron tekstu głównego) etnolingwistycznym studium porównawczym, którego zadaniem głównym było odtworzenie na podstawie utworzonej przez Autorkę bazy materiałowej i zestawienie z sobą treści dwóch (w pewnym sensie trzech) pojęć: polskiego SYBERIA / SYBIR i rosyjskiego СИБИРЬ. Pomysł ambitny i frapujący, SYBERIA / SYBIR bowiem to jedno z kluczowych miejsc na polskiej mapie mentalnej (tej rangi, co KRESY, WOŁYŃ, GRUNWALD czy WESTERPLATTE) i można się tylko dziwić, że nie tylko w polskiej leksykografii, ale nawet w rodzimej etnolingwistyce nie poświęcono mu dotychczas należytej uwagi. Od razu więc można stwierdzić, że rozprawa mgr Starzyńskiej wypełnia zauważalną i dotkliwą lukę badawczą; to pierwsza z jej zalet.

Drugą zaletą rozprawy jest jej dyscyplina metodologiczna. Autorka nie dokonywała eksperymentów metodologicznych: wybrała metody i techniki po wielokroć sprawdzone w tzw. lubelskiej szkole etnolingwistycznej, sumiennie je zaprezentowała i równie sumiennie trzymała się obranej drogi w analizach własnych. W części empirycznej wymagało to analizy bazy materiałowej, która w szkole lubelskiej składa się z trzech, czasem czterech zbiorów danych: systemowych, w tym słownikowych, ankietowych, tekstowych i korpusowych. Dane ankietowe i korpusowe nie zostały tu wzięte pod uwagę, co stwierdzam z żalem, bo ich zebranie było technicznie możliwe. Autorka zdaje sobie sprawę z możliwości, jakie dają analizy ankietowe i korpusowe, świadomie ograniczyła się jednak tylko do informacji słownikowych i tekstowych. Miała do tego prawo, a brak danych ankietowych i korpusowych wynagrodziła wielką ilością zróżnicowanych danych słownikowych (łącznie z ponad 130 słowników różnego typu z okresu od XIX do XXI wieku, co samo w sobie jest dokonaniem godnym uznania) i bardzo interesującym materiałem tekstowym pochodzącym głównie ze wspomnień polskich i rosyjskich zesłańców.

Kolejną zaletą rozprawy jest wyraźnie określony cel i odpowiadająca dążeniu do niego nadzwyczaj klarowna struktura pracy. Cel – to rekonstrukcja tzw. wyobrażenia bazowego SYBERII / СИБИРИ w paralelnych opisach semantycznych (w terminologii szkoły lubelskiej – opisach separacyjnych, czyli traktujących dane systemowe i tekstowe rozłącznie), następnie utworzenie syntetycznych definicji kognitywnych obu pojęć w układzie fasetowym, potem profilowanie obu pojęć na podstawie ich funkcjonowania w tekstach i z wykorzystaniem kategorii punktu widzenia, wreszcie komparacja obu pojęć z wyodrębnieniem podobieństw i różnic między nimi z wyraźnym akcentem aksjologicznym (wartościującym nacechowaniem obu pojęć). Trzeba powiedzieć, że aparat pojęciowo-terminologiczny i metodyka szkoły lubelskiej bynajmniej nie są dla badaczy łatwe do opanowania (zwłaszcza że aparat ten znajduje się w stałym dynamicznym rozwoju i wciąż jest precyzowany), dlatego chcę podkreślić, że Doktorantka wykazała się bardzo dobrą orientacją w strukturze i możliwościach tego modelu badawczego, precyzyjnie go zaprezentowała i należycie wykorzystwała. Trudno mi jedynie zrozumieć, dlaczego, zaprezentowawszy bardzo szczegółowo szkołę lubelską (na ogólnym tle humboldtowskiej tradycji badawczej) i mniej szczegółowo, ale trafnie, szkołę moskiewską i jekatierinburską (s. 28-29), czeskim badaniom etnolingwistycznym poświęciła zaledwie 2,5 linijki tekstu, choć czescy etnolingwiści mają w tym zakresie dawne (od Jana Amosa Komeńskiego poczynając!) i bogate tradycje badawcze. Przy tej okazji należy jednak zauważyć, że w tych obszarach etnolingwistyki, które Doktorantka zdecydowała się zreferować, wykazuje się ona bardzo dobrym odczytaniem w przebogatej literaturze przedmiotu i umiejętnością jej trafnej – nie ogólnikowej, ale też nie grzęznącej w szczegółach – prezentacji.

Właściwa analiza zaczyna się u Aleksandry Starzyńskiej od opisu miejsca leksemów *Syberia*, *Sybir* i *Сибирь* w słownikach różnego rodzaju – od etymologicznych przez definicyjne po frazeologiczne i inne słowniki specjalne. Tak rzeczywiście postępuje się przy analizach etnolingwistycznych, traktując leksykografię jako bazę danych systemowych i punkt wyjścia do analiz innego rodzaju – jednak zaskoczony jestem, że w wypadku tak specyficznych pojęć, jakimi są SYBERIA / СИБИРЬ, zakotwiczonych w twardych danych fizycznych (geograficznych etc.), Autorka nie zdecydowała się na krótki choćby podrozdział, prezentujący Syberię w świetle danych geofizycznych, klimatycznych, nie podała nawet zarysu granic Syberii (ani jej mapy!) i liczebności jej mieszkańców dawniej i dzisiaj, chociaż przestrzeń Syberii i niewielka (jak na rozmiary) gęstość zaludnienia miały dla utrwalonych językowo wyobrażeń o Syberii niebagatelne znaczenie (o czym sama Autorka pisze na s. 107). Nie ma tu nic do rzeczy zastrzeżenie, że rozprawa jest *par excellence* językoznawcza,

gdyż jeśli etnolingwistyka zajmuje się *interpretacją* wycinków świata, to należy powiedzieć także o tym, jaki *realny* kształt ma to, co tej interpretacji podlega. Natomiast z uznaniem przyjmuję dosyć szczegółową charakterystykę zesłań i zesłańców w przekroju historycznym (skądinąd są to również informacje o świecie realnym!). Charakterystyka świata zesłańców jest wnikliwa i bogata w informacje, które w coraz większym stopniu stają się udziałem niepamięci, dobrze więc, że zostały z tej niepamięci wydobyte i przypomniane, zwłaszcza że są to dane relewantne także językowo. Dla czytelnika polskiego ta część rozprawy ma walor dodatkowy, Polacy bowiem, starannie pielęgnujący swoją martyrologiczną przeszłość, sądzą często, że tylko oni byli przez carat zsyłani na Syberię (Sybir), będąc w tym sensie „nacją wybraną”. Przypomnienie skali cierpień rosyjskich, zarówno w wieku XIX, jak i w XX, wprowadza tu znaczącą równowagę.

Czytelnik co chwila odkrywa w rozprawie Doktorantki frapujące a nieznane fakty, jak np. bogaty zestaw derywatów słowotwórczych i frazeologicznych (a także semantycznych) od podstawy *Syberia* (s. 71-87) i *Сибырь* (133-150). To ważne fragmenty rozprawy, dowodzące umiejętności pracy *stricte* filologicznej, wymagającej zmuśnego gromadzenia rozproszonych danych i scalania ich w jedną całość. Aleksandra Starzyńska najwyraźniej dobrze się czuje w tego rodzaju dociekaniach, umie je przeprowadzać także w źródłach mniej rozpowszechnionych wśród badaczy, jak np. w licznych słownikach gwarowych ruszczyzny, które utrwalają kapitalny materiał derywacyjny od podstawy *Сибырь*. A wnikliwemu oku Doktorantki zawdzięczamy np. ustalenie, że w słownikach ogólnych języka rosyjskiego do niedawna pomijano w eksplikacjach wyrazu *сибиряк* znaczenie ‘aresztant, zesłaniec, przymusowy osiedleniec, katorżnik’; szkoda, że ten frapujący wątek leksykograficznego tabu nie doczekał się w rozprawie szerszego rozwinięcia. Można się też było pokusić się o tabelaryczne lub słownikowe zestawienie derywatów polskich i rosyjskich o charakterze dyferencjalnym, by pokazać różnice w kierunkach, sposobach i semantycznych skutkach derywacji, ale i tak „separacyjne” opracowanie derywacji od podstaw *Syberia* i *Сибырь* jest mocną stroną rozprawy.

Jako frazeologa cieszy mnie, że Doktorantka przyjęła szerokie rozumienie frazeologii i włączyła do odpowiednich podrozdziałów rozprawy (3.6., 3.7. oraz 5.8. i 5.9.) szeroką gamę utartych wielowyrazowców języka polskiego i rosyjskiego, z których wiele (pewnie nawet większość) nie znalazłaby się w polu analizy, gdyby Autorka posłużyła się standardową teorią frazeologii. Z rozmaitych, także trudniej dostępnych źródeł Autorka wyekscerpowwała masę wielowyrazowców o zróżnicowanej przynależności genetycznej i gatunkowej, w tym terminy i terminologizmy, wiele wyrażen gwarowych, sfrazeologizowane nazwy realiów. Także i w

tym miejscu wyrażę żal, że Autorka nie pokusiła się o leksykograficzne zestawienie zebranych wielowyrazowców (choćby przybliżone, w tabeli), które by pokazało paralele frazeologiczne oraz miejsca puste (luki pojęciowo-nazewnicze). Być może po taki sposób prezentacji tego z takim nakładem sił zebranego materiału sięgnie Autorka w przyszłości.

O pełnym panowaniu Doktorantki nad materiałem badawczym świadczy fakt, że kiedy przystępuje ona do ustalania profili tytułowych pojęć rozprawy, wykorzystuje do ich budowy numerację cech bazowych z definicji kognitywnych; zapewnia to tej rozwiniętej, wielowątkowej analizie tak potrzebną jej spójność (korespondencję między różnymi częściami rozprawy). Ta dyscyplina badawcza Aleksandry Starzyńskiej jest tym bardziej godna podkreślenia, że w końcowym etapie analizy Autorka rekonstruuje nie jakiś jeden ogólny profil [SYBERII], ale profile zróżnicowane względem pochodzenia społecznego podmiotów (chłopi, robotnicy vs inteligenci, szlachta), względem czynnika czasu (wiek XIX vs wiek XX) oraz względem kraju pochodzenia (Polska vs Rosja). W tej skomplikowanej materii Autorka orientuje się i porusza nadzwyczaj sprawnie. Zwycięsko wychodzi też Autorka z trudnego zadania, jakim przy tak zróżnicowanym materiale badawczym i równoległym, polsko-rosyjskim, prowadzeniu analizy było napisanie zakończenia. Jest ono siłą rzeczy dosyć obszerne (s. 186-199), adekwatne w stosunku do treści rozprawy, niosące jej rzetelną syntezę. Bibliografia rozprawy (s. 205-235) obejmuje w sumie ponad 250 różnorodnych pozycji, głównie polskich i rosyjskich (zgodnie z dwudzielną polsko-rosyjską strukturą rozprawy); wspominałem już, że brakuje mi w tej literaturze przedmiotu większej liczby prac czeskich.

Inne niedostatki pracy już wyliczałem: to brak topograficznej charakterystyki Syberii jako punktu wyjścia dla analizy lingwistycznej, nieobecność w analizie danych ankietowych i korpusowych i brak możliwych w tego typu opracowaniu zestawień leksykograficznych (w sensie leksykografii przekładowej) dla formacji słowotwórczych i dla wielowyrazowców odtwarzalnych. Odnotowuję te braki nie jako zarzuty, ale bardziej jako sugestie do przemyślenia w przyszłości (zwłaszcza gdyby miało dojść do wydania rozprawy drukiem) oraz jako **podstawę do zadania Doktorantce dwóch pytań:**

1. jak ocenia ona wkład współczesnych lingwistów czeskich do badań nad językowym obrazem świata;
2. jaka jest relacja między pozajęzykową (geograficzną, geofizyczną, demograficzną itp.) wiedzą o Syberii a jej obrazami językowymi.

Niemniej frapujący i stale aktualny temat, prawdziwe bogactwo nieznanego w dużej mierze materiału językowego, rzetelny sposób jego analizy, klarowne wnioski – to są zalety

rozprawy, które nie tylko nadają jej doktorski status, ale **uzasadniają wniosek o publikację tej dysertacji**. Gdyby miało do tego dojść, należałoby jedynie przeprowadzić porządną techniczno-językową redakcję całości, nie da się bowiem ukryć, że narracja rozprawy zawiera znaczną ilość literówek, nawet opuszczonych wyrazów, wreszcie potknięć interpunkcyjnych, które niepotrzebnie obniżają pozytywne wrażenia z lektury.

Reasumując: rozprawa pani mgr Aleksandry Starzyńskiej „SYBERIA w polskim i СИБИРЬ w rosyjskim językowym obrazie świata” dowodzi sprawności warsztatowej Doktorantki, umiejętności panowania nad rozległym językowym materiałem badawczym, dobrej orientacji metodologicznej, zdolności przeprowadzania wielu zróżnicowanych operacji analitycznych i prowadzenia spójnej narracji utrzymanej w regułach stylu naukowego. Rozprawa ta **spełnia kryteria, jakim powinny odpowiadać dysertacje doktorskie, i całkowicie uzasadnia postawienie wniosku o dopuszczenie jej Autorki, mgr Aleksandry Starzyńskiej, do dalszych etapów przewodu doktorskiego.**

prof. Wojciech Chlebda

Opole, 24 lipca 2019 r.

